

V kapitole 2 jsou popsány fragmenty mazanice z 34 lokalit a v kapitole 3 jsou tyto nálezy interpretovány. V této souvislosti se naskytá otázka, zda kapitoly nemohly být sloučeny. Čtvrtá kapitola posunula celou problematiku až do úrovně rekonstrukce domů prezentovanou digitální modelací. Pozoruhodné je zjištění výzdoby stěny domů červenými geometrickými vzory. Na základě podrobné úvahy se autor přiklání k názoru, že malby byly aplikovány na vnější stěně domu, takže celkový vzhled mladoneolitických domů lengyelské kultury mohl působit i z dnešního hlediska esteticky. Odpovídalo by to také tomu co víme o vysoké úrovni soudobé malované keramiky, takže jak se zdá, i na architektuře se projevilo umělecké cítění těchto lidí. Součástí publikace jsou tabulkově zpracované údaje o jednotlivých lokalitách, mazanicových vzorcích včetně údajů o hmotnosti i rozměrech, vlastnostech, funkčním uplatnění v architektuře domu, nálezových okolnostech a konstrukční typologii. Velmi kvalitně zpracovaná obrazová příloha názorně předvádí funkční začlenění mazanice do konstrukce. Je potěšitelné, že tomuto konstrukčnímu prvku budov, používanému v našem prostředí od neolitu až do nedávného novověku, se věnuje pozornost. Dočkáme se snad i doby, kdy bude možno vzájemně porovnat mazanici z pravěkých a středověkých lokalit, protože doposud se zdá, že každé z těchto období jde po vlastní linii.

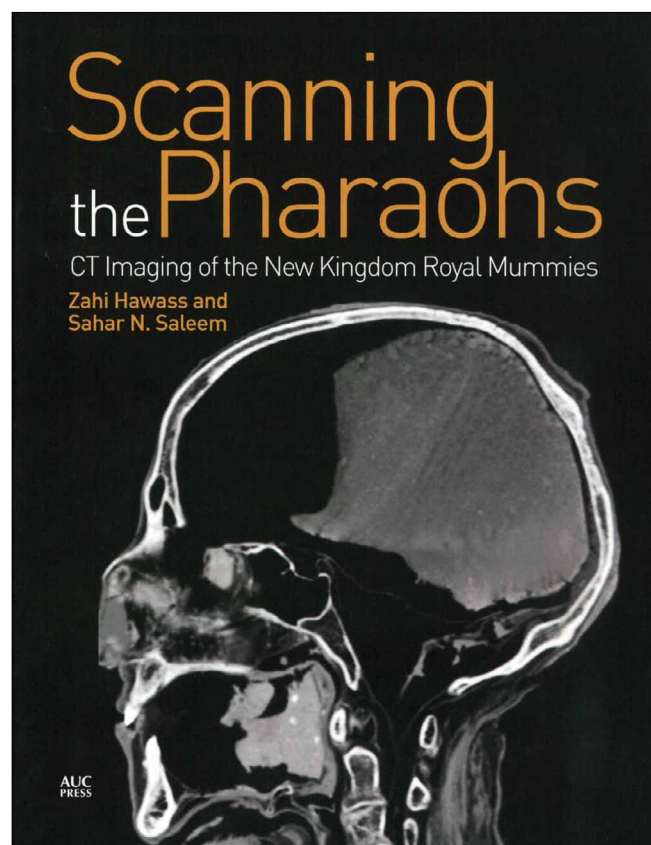
Skenování faraonů

Scanning the Pharaohs

BŘETISLAV VACHALA

Český egyptologický ústav Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1

V roce 2016 se egyptologové i zainteresovaná veřejnost konečně dočkali dlouho očekávaného souborného zveřejnění výsledků multidisciplinárního výzkumu královských mumii 18. až 20. dynastie (*Egyptian Mummy Project*), v jehož čele stál někdejší představitel egyptského Nejvyššího výboru památek a posléze i ministr památek Zahi Hawass. Opožděné vydání této publikace zřejmě způsobily egyptské události v roce 2011 a další politický vývoj v zemi a dočasné „odsunutí“ jejího autora do pozadí. Připomeňme, že již první uveřejněné výsledky (v roce 2010) *The King Tutankhamun Family Project*, který probíhal od září 2007 do října 2009 a zahrnoval antropologický, radiologický a genetický výzkum 11 královských mumii z Tutanchamonova předpokládaného příbuzenského okruhu a 5 královských mumii z dřívější doby, přinesl překvapivá a neočekávaná zjištění (Z. Hawass et al., *Ancestry and Pathology in King Tutankhamun's Family*, *Journal of the American Medical Association*, 303/7 [2010], 638–647), jež okamžitě vyvolala odlišné reakce – nadšení i zklamání a pochyby (D. Forbes, *Tutankhamen's Family Ties – Full of Knots!*,

Přebal knihy: Hawass, Zahi – Saleem, Sahar N. (2016): *Scanning the Pharaohs: CT Imaging of the New Kingdom Royal Mummies*. Cairo – New York: The American University in Cairo Press. XVIII + 318 stran, 88 tabulí. ISBN 978-977-416-673-0.

KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt, 21/2 [2010], 19–35; M. Eaton-Krauss, *Mummies (and Daddies)*, *Göttinger Miscellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, 230 [2011], 29–35).

Následně vydal Z. Hawass v roce 2013 přínosnou publikaci věrně přibližující historii nálezu Tutanchamonovy hrobky v dobových souvislostech, nově postihující rodovou linii 18. dynastie (Z. Hawass, *Discovering Tutankhamun. From Howard Carter to DNA*, Cairo – New York 2013, 162–171) ve světle zmíněného, zdůrazňovaného zcela egyptského projektu (se zahraniční spoluúčastí pouze A. Zinka a C. M. Pusche) a představující výsledky souborného výzkumu panovníkovy mumie (Z. Hawass, *op.cit.*, 2013, 154–159), který prokázal, že Tutanchamon byl drobnější postavy a středního vzrůstu kolem 170 cm, kvalitně živý, měl dobrý chrup a dožil se věku 19 let. Počítačová tomografie (CT) jeho mumie vyvrátila skoliózu či jakékoli narušení páteře, potvrdila však protáhlou lebku, což odpovídá ikonografickému zpodobňování všech příslušníků amarnské rodiny. Výzkumy mumie dále ukázaly, že Tutanchamon za svého života neutrpěl žádná závažná zranění na hlavě či hrudi. Patrné „újm“ na jeho mumii v těchto oblastech musely být tedy způsobeny *post mortem*, buď starověkými balzamovači, nebo Carterovým objevitelským týmem. Objevily se však jiné indicie. Jde o proká-

zanou zlomeninu královny levé stehenní kosti, ke které došlo podle tvrzení radiologů krátce před jeho smrtí. Samotná zlomenina by pro něho nemusela být tragická, kdyby nebyla postižena snětí, která zasáhla jeho organismus zatížený malárií. Ke zlomenině mohlo dojít při úrazu kdykoli a kdekoli, takže usuzovat o možnosti, že král spadl z vozu zrovna při lovu divokých zvířat v poušti u Menneferu, mi připadá jako krajně hypotetické. Nicméně komplexní výzkum faraonovy mumie také prokázal, že Tutanchamon musel mít značné problémy s chůzí, když levé chodidlo měl ploché a pravou nohu deformovala takzvaná koňská noha.

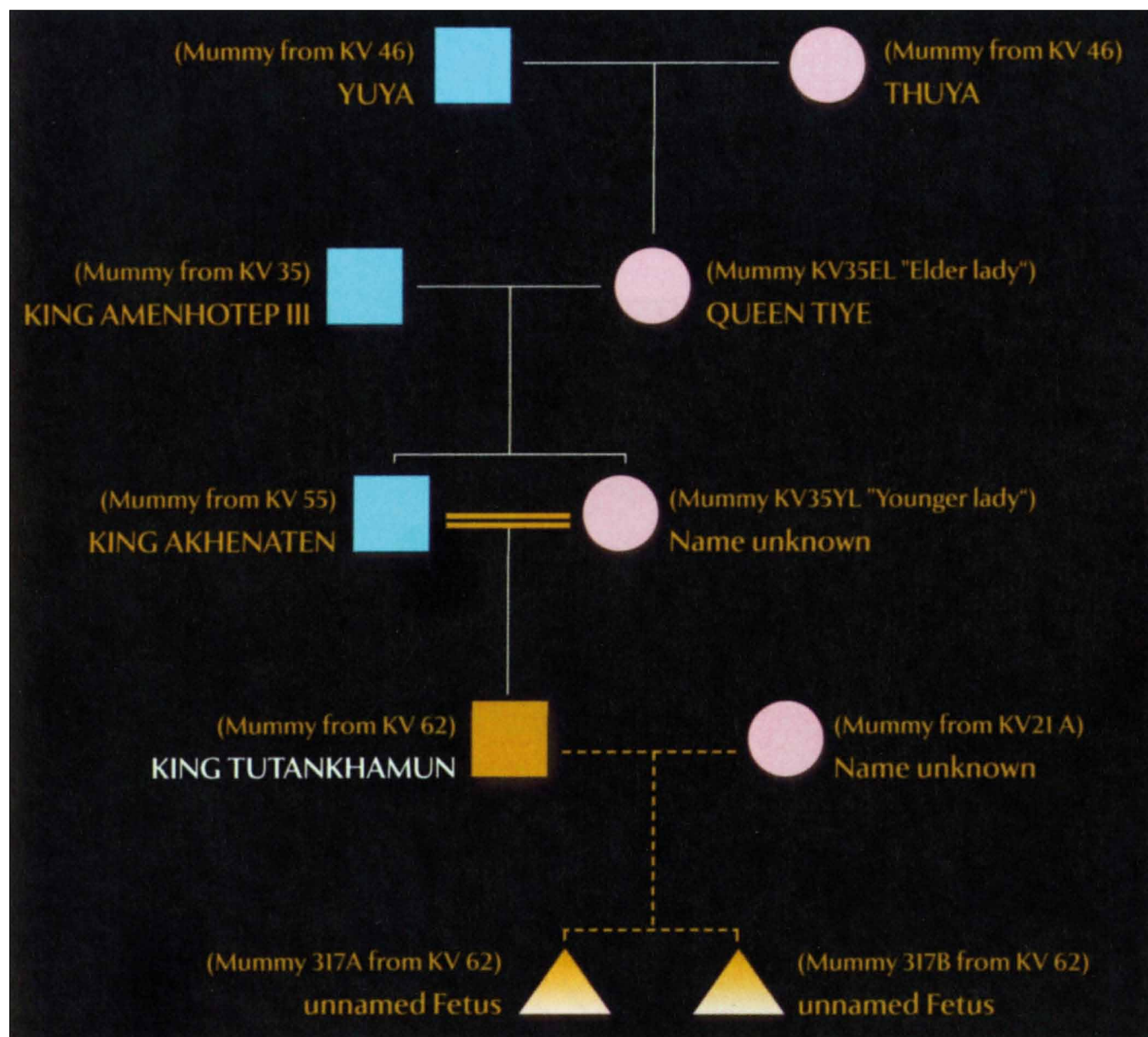
Výsledky *Egyptian Mummy Project* jsou ovšem v plném rozsahu prezentovány až v této recenzované monografii, která začíná předmluvou, poděkováním a chronologickým přehledem (s. XIII–XVIII) a úvodem (s. 1–10), v němž Hawass líčí historii svého profesního zájmu o staroegyptské mumie počínaje objevem Údolí zlatých mumií v oáze Bahríja v roce 1999 (Z. Hawass, *Valley of the Golden Mummies*, Cairo – New York 2000, 28–69) a konče právě uskutečněním tohoto jedinečného projektu. Kniha je rozdělena do 13 kapitol, přičemž první (s. 11–28) poskytuje nezbytný technický výklad nedestruktivní pokročilé počítačové tomografie (*Multi-Detector Computed Tomography: MDCT*), úspěšně aplikované při tomto výzkumu královských mumií. Druhá kapitola stručně připomíná objevy dvou skryší v Dér el-Bahrí (DB 320) a Údolí králů (KV 35), kam kněží v době 21. a 22. dynastie tajně přemístili z bezpečnostních důvodů královské mumie z původních hrodek, takže jim vděčíme za jejich záchranu. *In situ* byla přitom nalezena v Údolí králů pouze Tutanchamonova mumie, která spočívala v jeho hrobce (KV 62) ode dne pohřbu až do objevu v roce 1922. Poněkud stranou obou královských skryší zůstala třetí skryš objevená v areálu Hatšepsutina chrámu v Dér el-Bahrí v roce 1891, když na ni upozornil domorodec Mohamed, příslušník rodiny Abd el- Rassúl (M. L. Bierbrier, [ed.], *Who Was Who in Egyptology*. Fourth revised edition. London 2012, 2). Tato skryš „Brána zvěda“ (Báb el-gásús) obsahovala 153 mumií velekněží, kněží a kněžek uložených v rakvích a rovněž množství pohřební výbavy. Katalogizace, zpracování a publikování všech nálezů je nyní předmětem rozsáhlého mezinárodního projektu *The Bab el-Gasus Project* (S. Haag – R. Hölzl, *Ein ägyptisches Puzzle. Die Restaurierung des Sargdeckels der But-har-chonsu*, Wien 2015, s. 13–17, pozn. 13 na s. 24).

Třetí kapitola (s. 43–63) s názvem „Objev mumie královny Hatšepsuty a výzkum mumií její rodiny“ pojednává o značně medializovaném objevu, který spočívá v identifikaci ženské mumie KV 60 A jako mumie Maatkare Hatšepsuty, a to jen na základě stoličky uložené v dřevěné skříňce (nalezené ve skryši DB 320 a opatřené dvěma Hatšepsutinými kartušemi) a zjištěné pomocí CT a její absencí v královnině horní čelisti. Nicméně DNA analýzy KV 60 A jsou zatím předběžné a na definitivní závěry si ještě musíme počkat. V každém případě mumie KV 60 A patřila obézní ženě s velice špatným chrupem a zřejmě postižené *diabetes mellitus* a zhoubným rakovinotvorným nádorem, které mohly způsobit její smrt (Z. Hawass, *The Discovery of the Mummy of Queen Hatshepsut*, In: F. Haikal, [ed.], *Mélanges offerts à Ola el-Aguízy*, Le

Caire 2015, s. 197–222 [204]). Mumie KV 60 B má patřit královnině kojně Sitre-In. Bylo prokázáno, že mumie považovaná za Thutmose I. nepatří tomuto vládcovi, ale že se jedná o mumii některého jiného člena thutmosovské rodiny.

Čtvrtá kapitola (s. 65–87) shrnuje CT vyšetření vybraných mumií střední a pozdní 18. dynastie: manželů Juja a Tuja (KV 46), Amenhotepa III. (KV 35), Starší dámy (KV 35), Mladší dámy (KV 35) a proslulé mumie (nyní ovšem pouhé kostry) z hrobky KV 55. V jejím případě autor opakuje tvrzení, že jde o ostatky muže ve věku 35–45 let patřící Achnatonovi (pozoruhodný Tutanchamonův rodokmen zahrnuje pět generací královské rodiny: Z. Hawass, *op.cit.*, 2010, s. 641; Z. Hawass, *op.cit.*, 2013, s. 171; zde tab. 43 = obr. 1). Autor těchto řádků však považuje za přesvědčivější a hodnověrnější výsledky Strouhalova výzkumu se zjištěním stáří muže 19–22 let (E. Strouhal, *Biological age of skeletonized mummy from tomb KV 55 at Thebes*, *Anthropologie. International Journal of the Science of Man*, 48/2 [2010], s. 97–112; C. Duhig, *The remains of Pharaoh Akhenaten are not yet identified: comments on “Biological age of the skeletonised mummy from the tomb KV55 at Thebes (Egypt)” by Eugen Strouhal*, *Anthropologie. International Journal of the Science of Man*, 48/2 [2010], s. 113–115), což také odpovídá závěrům předchozích výzkumů (které nezávisle na sobě dospěly ke stanovení stáří 18–25 let), čímž je zároveň „ponechána ve hře“ jako možná osoba pohřbená v KV 55 mladší Achnatonův bratr (nebo jeho strýc z otcovy strany?) „Smenchkaré“ (A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, Cairo – New York 2009, s. 41; M. Eaton-Krauss, *op.cit.*, 33–34; A. Dodson – S. Cross, *The Valley of the Kings in the reign of Tutankhamun*, *Egyptian Archaeology. The Bulletin of The Egypt Exploration Society*, 48 [2016], s. 3–8 [6]). A pokud jde o mnohokrát kladenou otázku autentičnosti „portrétu“ Achnatona, důvod jeho znázorňování (P. Farsen, *Die Amarnakunst. Statuen und Reliefs aus der Zeit der ausgehenden 18. Dynastie*, München 2010, s. 10–19, 27–28) je třeba hledat spíše ve stylistických a ideologických kritériích (L. Manniche, *The Akhenaten Colossi of Karnak*, Cairo – New York 2010, s. 148). Jeho osobitá podoba pravděpodobně odráží v souladu s jeho učením královo výlučné postavení syna Atona a jediného zvěstovatele jeho vůle a panovníkovu úlohu otce i matky všech lidí – viditelné ztělesnění stvoření a plodnosti (G. Robins, *Image and Reality in Amarna Art*, in: N. Grimal – A. Kamel – C. May-Sheikholeslami, [eds.], *Hommages à Fayza Haikal*, Le Caire 2003, s. 225–229 [229]), nikoli faraonův skutečný fyzický vzhled.

Pátá kapitola (s. 89–105) shrnuje dosavadní výzkumy Tutanchamonovy mumie, jejichž vrchol představuje CT skenování v roce 2005. Jeho zajímavé výsledky, které Hawass uveřejnil v roce 2013, jsme již uvedli na začátku. Nadále nicméně zůstává neobjasněný důvod, proč Tutanchamonově mumii chybí hrudní kost (*sternum*) a mnohá žebra. Šestá kapitola (s. 107–116), která pojednává o dvou zárodcích nalezených v Tutanchamonově hrobce, je úzce provázána s následující 7. kapitolou (s. 117–127) zabývající se Tutanchamonovou rodinou. Pokud jde o dva zmíněné mumifikované bezejmenné zárodky

Obr. 1. Rodokmen Tutanchamonovy rodiny založený na analýzách DNA a CT. (Z. Hawass – S. N. Saleem 2016, tab. 43.)

ženského pohlaví, jejichž stáří je přibližně pět (317 A; nyní zpřesněno také pomocí MDCT na 24,6 týdne) a sedm měsíců (317 B; nyní zvýšeno na 37 týdnů), jejich předpokládaným otcem byl Tutanchamon a matkou snad žena z KV 21 A, kterou ale nelze potvrdit jako doloženou Tutanchamonovu manželku Anchesenamon. Na základě genetické příbuznosti zjištěné srovnáním DNA byl otcem Tutanchamona muž z KV 55 (!) – podle autora Achnaton, a matkou Mladší dáma (KV 35 YL), oba pokrevní sourozenci – potomci Amenhotepa III. (KV 35) a královny Tije (Starší dámy KV 35 EL). Dalším závěrem je, že příslušníci Tutanchamonovy rodiny nebyli postiženi Marfanovým syndromem, jak se někteří domnívali.

Tématem 8. kapitoly (s. 129–143) je pátrání po mumii proslulé královny Nefertiti (F. Seyfried, *Nofretete: was bleibt außer Schönheit?*, In: F. Seyfried, [ed.], *Im Licht von Amarna*. 100

Jahre Fund der Nofretete, Berlin 2012, s. 189–194), manželky Achnatona, které se s využitím CT skenování a zjišťováním DNA soustředilo na dvě ženské mumie KV 21 A a B (možná dcera a matka?). Autoři se přitom domnívají, že právě špatně dochovaná mumie KV 21 B je „kandidátem“ pro Nefertiti a že teprve příští výzkum je snad dovede ke královnině mumii. Jako „sidelight“ je k této kapitole (s. 143) připojena krátká pasáž o Nefertitině sestře a Horemhebově manželce Mutnedžemet pohřbené v Horemhebově sakkárské hrobce. Hawass lituje, že se v sakkárském skladu nálezů nepodařilo najít její ostatky objevené v roce 1975 a že tedy bohužel nelze provést žádoucí DNA analýzu. Nicméně musíme připomenout, že jejich společlivý antropologický a paleopatologický výzkum (včetně kůstek dospělého zárodku) uskutečnil E. Strouhal (*The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tutankhamun*, IV.

Human Skeletal Remains, London 2008, s. 1–3, tab. 1–3), který dospěl k závěru, že Mutnedžemet zemřela ve věku 35–40 let pravděpodobně následkem komplikovaného porodu.

Devátá kapitola (s. 145–174), která podrobně pojednává o mumiiích panovníků 19. dynastie Setchiho I., Ramesse II. a Merenptaha, umožňuje porovnat mumifikované ostatky otce, syna a vnuka. Pokud jde o zmíněný exodus (s. 152–153), tento příběh sice vyvolává jisté egyptské reminiscence (J. Assmann, *Exodus. Die Revolution der Alten Welt*, München 2015, s. 56–71), k nimž má z historického hlediska nejbližší díky dochovaným archeologickým a písemným pramenům situace v zemi na přelomu 19. a 20. dynastie a během 20. dynastie (M. Bietak, *Der Aufenthalt „Israels“ in Ägypten und der Zeitpunkt der „Landnahme“ aus heutiger archäologischer Sicht, Ägypten und Levante. Zeitschrift für Archäologie und deren Nachbargebiete*, 10 [2000], s. 179–186), ale především představuje vyprávění o odchodu Izraelitů z Egypta, jehož věrohodnost nelze redukovat na historickou doložitelnost, když má odrážet základní dobové duchovní, náboženské a politické změny (J. Assmann, *op.cit.*, s. 395–402) a následně lidi sjednocovat, posilovat v životě a víře a vést je.

Ústředním tématem 10. kapitoly (s. 175–191) je forenzní, antropologický, radiologický a genetický výzkum mumiií Ramesse III. a neznámého muže E (z DB 320), jehož překvapivé výsledky autoři poprvé uveřejnili již v roce 2012 (Z. Hawass et al., *Revisiting the Harem Conspiracy and Death of Ramesses III: Anthropological, Forensic, Radiological, and Genetic Study, British Medical Journal*, 345 [2012], e8268). Dospěli k závěru, že Ramesse III. skutečně zemřel násilnou smrtí (podříznutím hrdla ostrým nožem) během doloženého harémového spiknutí a že neznámý muž E je velice pravděpodobně jeho syn Pentaver, který se s pomocí své matky Tije marně hodlal zmocnit vlády na úkor Ramesse (IV.).

Zatímco 11. kapitola (s. 193–230) poskytuje dobrý přehled o mumifikaci ve starověkém Egyptě od 18. do 20. dynastie, pojednává o poloze těla, balzamovacích látkách (natronu,

pryskyřici, koření, výplních), vyjímání mozku a vnitřností, kosmetických úpravách některých orgánů a částí těla a obsahuje přehledné srovnávací tabulky s údaji o královských mumiiích, získanými pomocí (MD)CT, 12. kapitola (s. 231–245) se věnuje šperkům, amuletům, korálkům, kamenům a dalším předmětům nalezeným na mumiiích.

Poslední 13. kapitola (s. 247–252) zahrnuje popisy obličejů vybraných královských mumiií uložených v Egyptském muzeu v Káhiře. Popisy jsou založeny na dvou a trojrozměrných rekonstrukcích a odkazují na příslušné tabule. Připojeny jsou tři různé Tutanchamonovy obličejové rekonstrukce, které vytvořily nezávisle na sobě egyptské, francouzské a americké týmy. Samostatný appendix (s. 253–254) tvoří užitečný seznam královských mumiií vystavených ve zmíněném Egyptském muzeu (místnosti P 56 a P 52). Plánuje se ovšem, že mumie králů budou vystaveny v Národním muzeu egyptské civilizace ve Fustátu ihned po jeho dokončení. Dodejme, že v současné době jsou v Muzeu staroegyptského umění v Luxoru uloženy mumie Ahmose I. a Ramesse I. A tak pouze Tutanchamona mumie spočívá ve své hrobce v Údolí králů ...

Na závěr publikace (s. 255–318) je připojen glosář, autorství ilustrací, seznam zkratk, poznámky, bibliografie a rejstřík. Barevné tabule (1–88), které kupodivu nepřesvědčují ani svým výběrem – když zbytečně opakují záběry známých staveb a artefaktů, kde by na jejich místě mohly být umístěny větší fotografie pojednávaných mumiií a jejich CT skenů –, ani svou kvalitou, se nacházejí mezi stranami 174 a 175.

Předložená práce představuje v každém případě velký krok vpřed na cestě k poznání a pochopení života a myšlení starověkých Egyptanů prostřednictvím multidisciplinárního výzkumu královských mumiií, nicméně krok zdaleka ne poslední, na který je třeba navázat.

Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@ff.cuni.cz.